

målstjenligt, at en sådan omfortolkning fandt sted. Omvendt kan det derfor siges, at det *ikke* var ønsket om at sikre bondens retssikkerhed, der tidligere havde hindret hoveriforøgelsesernes accept ved rettertinget, men at godsdriften endnu ikke generelt havde haft behov herfor, og at rettertingets dommere derfor afviste at lade enkelte herremænd gribe dertil, selv om disse havde haft behov derfor på grund af økonomiske eller andre vanskeligheder, som endnu ikke havde manifesteret sig som en generel konjunktur. Ladewig Petersen ser meget rigtigt en krise for godsdriften som baggrund for omfortolkningen af Kolding-recessen,³⁵ men det får ham ikke også til at præcisere eller at nyvurdere karakteren af den retstilstand, der havde været tale om før omfortolkningen. Kan vi da, som Ladewig Petersen fortsat gør det, tale om regeringens og domstolenes intentioner om at dømme ret og rimeligt, og at det også i praksis har været tilfældet, når det grundlag, hvorpå det skete, eller – om man vil – den fortolkning af retspraksis, der var gældende, var helt og holdent afhængig af, hvad der generelt tjente godsdriftens behov, og det domstolen i øverste instans i realiteten kun gjorde var at afvise enkelte herremænds forsøg på at foretage indgreb overfor bønderne, der ikke generelt var nødvendige af hensyn til godsdriften, og som herremændens standsfæller derfor afviste.

Hermed er jeg tilbage ved mit udgangspunkt, senere historikers brug af Fussings hovedtese, og det er her kun nødvendigt kort at tage stilling til Erling Ladewig Petersens version, da det er den oftest gentagne og mest udbyggede. Der er ingen tvivl om, at Ladewig Petersen har været klar over eller efterhånden i stigende grad er blevet klar over, at Fussings disputats lider af en række svagheder, og det er muligvis derfor, at han har modificeret eller mere præcist har ændret Fussings hovedtese fra at gælde for 1600-tallet til at gælde for det foregående århundrede. Det turde være klart i forlængelse af det foregående, at i det omfang denne ændrede opfattelse bygger ale-

ne eller hovedsageligt på Fussings disputats, må den stå helt uunderbygget og ikke på nogen måde sandsynliggjort. Alene med henvisning til det af Fusing benyttede materiales store skævhed for 1500-tallets vedkommende til fordel for den allerøverste retsinstans kan det afvises, at Fussings arbejde kan benyttes til at sige noget om domstolenes retspraksis, som Ladewig Petersen forsøger det i sine arbejder. Det kan højst blive om rettertingets retspraksis med det tingbogsmateriale, som Fusing har anvendt; men her stiller den af Fusing benyttede fremgangsmåde sig i vejen for at udnytte hans resultater. Han har for at vurdere rettertingets retspraksis og uvildighed i 1500-tallet i hovedsagen benyttet sig af 10 af ham selv udvalgte domme fra den lange række af dombøger,³⁶ og det er selvsagt helt utilstrækkeligt. Det må derfor blive min endelige konklusion, at heller ikke Ladewig Petersens opfattelse af retstilstandene i Danmark i 1500-årene har noget tilstrækkeligt grundlag at bygge på, selv om den af ham fremsatte »omfortolkningsopfattelse« viser sig sandsynlig. Det berettiger under ingen omstændigheder til de sikre og kategoriske udtalelser vedrørende bøndernes retsforhold i 1500-tallet, som Ladewig Petersen ovenfor er citeret for. I sidste ende er vort kendskab til retstilstandene mellem 1500 og 1700 relativt begrænset, og et krav til den fremtidige forskning må være en solid afstandtagen til Fussings metode og materialeanvendelse, samt opstilling af for emnet mere historisk relevante og perspektivrige problemstillinger.

II.

Der er gode grunde til nu at genoptage spørgsmålet om, hvor vidt man med rimelighed kan benytte udtrykket »retssamfund« om Danmark i det 17. århundrede. For det første er der i vesteuropæisk retshistorie i den senere tid kommet nye synsvinkler frem, som sigter på brugen af retskilderne til belysning af soci-

35. Ladewig Petersen: Rigsråd og adelsopposition 1588, op. cit. s. 155 f.

36. Fusing gennemgår disse s. 445–51.

ale og økonomiske forhold i videre forstand.¹ For det andet, for Danmarks vedkommende, har Landbohistorisk Selskab gjort en så stor indsats med publicering af tingbogsmateriale fra første halvdel af det 17. århundrede (hvortil udførlige sagsregistre for nyligt er begyndt at komme),² at en del af det ellers ikke særligt let tilgængelige materiale nu frembyder fristende opgaver på det landbohistoriske felt. Naturligvis, som John Lauridsen allerede ovenfor har understreget, må man gøre sig klart, at tingbogsmaterialet ikke kan benyttes uden væsentlige kildekritiske forbehold.³ Bortset fra de store huller i tingbogsmaterialet fra den tidligere del af århundredet, samt betydelige mangler i materialet fra de højere appelinstanser,⁴ er det klart dels at kilderne bærer præg af ret uensartede forhold ved de forskellige ting, alt efter fogdernes, dommernes eller ikke mindst skrivernes duelighed og grundighed, dels at en lang række særlige forhold kunne gøre sig gældende i mange egne af landet som resultat af den kendsgerning, at retsmaskineriet utvivlsomt var en væsentlig del af den samfunds- og magtstruktur, som adelen og kronen var i færd med at udbygge, og som bondebefolkningen kun sjældent og sporadisk gjorde indsigelser imod.

Det er umiddelbart slående, når man benytter tingbogsmaterialet fra 1600-tallet, at sagsreferaterne ofte er for summariske til enhver form for »genvurdering« af sager, hvor yderligere baggrundsoplysninger ikke kan skaffes gennem andre kilder. Tingbogsmaterialet består til dels af registreringer af rent praktisk art (restancer, gæld, vurderingsudsagn, andre slags tingsvidner, og lignende): dybere eller mere subjektive indsigter i samtidens indstilling overfor disse rutinemæssige sager får man kun i de tilfælde, hvor stridig-

heder og tvivlsspørgsmål opstod, og hvor tinget altså måtte tage stilling til en konflikt. Når dette skete, eller når indviklede sager (så som personlige trætter om jord og husdyr, skænderier, eller tyveribeskyldninger) kom til behandling, og der ikke opnåedes forlig, kan referaterne i de fyldigere tingbøger⁵ være helt anderledes udførlige, men selv da er behandlings- og domsgrundlaget ikke altid så tydeligt formuleret, som man kunne ønske det (hvis der i det hele taget er tale om en egentlig dom, hvad langtfra altid er tilfældet). Desuden kan vi sjældent, ud fra tingbogsmaterialet alene, konstatere årsagerne til frafald, udeblivelse, eller slet og ret tavshed: det kan ikke udelukkes at herremændene i visse tilfælde har haft en ikke uvæsentlig finger med i spillet (et aspekt vi skal komme tilbage til senere), men en sådan slutning kan ikke let bevises eller afkræftes.

Når appel til landstinget fandt sted, foregik det på grundlag af skriftlige indlæg, som kun undtagelsesvis er bevarede. Sjællands landsting, som var et af de travlere landsting og havde en forholdsvis god bogføring, protokollerede ikke sagernes egentlige behandling ved retten: justitsprotokollerne giver således i reglen kun et kort referat af sagernes indhold (f.eks. på 10–20 linier), samt dommens ordlyd, og man har derfor svært ved at komme nærmere ind på retspraksis her. Det er kun hvis en sag nåede helt til Kongens Retterting (efter 1660 Højesteret), at man fra retsarkiverne alene kan få virkelig indsigt i selve fremgangsmåden, samt kan danne sig et detaljeret indtryk dels af dokumenter og indlæg (som ofte, særligt efter 1670, citeres i dombøgerne hvis de ikke ligefrem er bevarede), dels af retsmedlemmernes individuelle synspunkter så vidt de kom til udtryk gennem deres

1. Se f.eks. W. Prest, ed., *Lawyers in Early Modern Europe and America* (1981); Past and Present Conference 1980 on Law and Human Relations (London, 2. juli 1980); samt G. Henningsen, J. C. V. Johansen & D. Tamm, »16000 jyske domme: en sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg Landstings dombøger 1569–1805«, *Fortid og Nutid* 28 (1979), 240–70.
2. *Sagregister til Herlufsholm Birks Tingbog 1616–33* (1979) samt *Sagregister til Skast Herreds Tingbog 1636–1640* (1981).
3. Se indledningerne til Landbohistorisk Selskabs tingbogsudgaver; samt P. Meyer, »Dom og dele«, *Bol og By* 4 (1963), 28–56.
4. En oversigt over bevaret tingbogsmateriale findes i H. Knudsen, »De danske Raadstueprotokoller og Tingbøger«, *Fortid og Nutid* 15 (1943–44), 73–90; og i J. Hvidtfeldt, »De danske landstingsarkiver«, *ibid.* 19 (1954–56), 274–80.
5. Heriblandt kan særligt nævnes f.eks. *Herlufsholm Birks Tingbog 1630–33*.

voteringer. Særligt for perioden 1660–1699 er Højesterets arkiv så velbevaret, at de enkelte sager træder usædvanligt tydeligt frem.⁶

Kildematerialets natur (bortset måske fra Højesterets arkiv) udelukker altså en overbevisende klassificering af sagernes behandling efter »bondevenlighed« eller lignende påtvungne kriterier, og man kan uden forbehold slutte sig til John Lauridsens argument, at en statistisk utilfredsstillende fremgangsmåde som H. H. Fussings i *Herremand og Fæstebonde* (1942) ikke kan føre til holdbare slutninger enten om retsmaskineriet som sådan, eller om bondestandens praktiske forhold hvad angår f.eks. hoveri eller fæste i tiden omkring 1600. Men er dette også ensbetydende med, at vi må opgive at komme nærmere på spørgsmålet omkring retstilstandene i Danmark i det 17. århundrede? – eller at begrebet »retssamfund« nødvendigvis indebærer en irrelevant problemstilling? For det første, er den mulighed, at der skete en omfortolkning af 1558-recessen, og at retspraksis ændrede sig til gavn for herremændenes hoverikrav, ikke i sig selv tilstrækkelig til, at man kan tale om, at retssikkerheden manglede i almindelighed. Gradvise omfortolkninger af lignende art er jo sket sidenhen, og hører vel med til et hvert samfundsintegreret retsmaskineris udvikling, lige meget hvor »uvildigt« det ser ud til at være. For det andet, på et mere praktisk plan, kan man på grundlag af et i løbet af det 17. århundrede stadigt fyldigere kildemateriale dels fremlægge mere konkrete synspunkter end Fussings om den daglige side af retsmaskineriets funktion, dels antyde, at den abstraktion

som ligger bag begrebet »retssamfund« måske alligevel ikke, på trods af et utilstrækkeligt grundlag i den regulerende lovgivning, var ukendt i hvert fald hen imod slutningen af 1600-tallet.

Der er ingen tvivl om, at bønder, godsejere og øvrighed alle betragtede herreds- og birketingsmaskineriet som et væsentligt led i den lokale samfundsordning. Alene den kendsgerning, at tingene normalt fandt sted en gang om ugen hele året rundt, stillede et stort tidskrav til i hvert fald retsbetjentene og stokkemændene, for ikke at nævne ridefogder og andre ansvarshavende. Da kronen i 1686 udbad sig forslag om eventuelle besparende sammenlægninger af herredstingene i hver landsdel, gjorde retsbetjentene på Lolland indvendinger, fordi de allerede havde arbejde nok til en hel dag med nuværende herredsgrænser.⁷ Bondebefolkningen selv betragtede øjensynligt stadigt tinget som et naturligt sted at behandle en lang række problemer, og benyttede endog gerne *både* supplikker og sagsøgning, nogle gange i flæng, hvis de mente at have lidt uret fra husbondens side.⁸ Risikoen for pression eller senere ubehageligheder fra godsejerens side betød naturligvis, at klager af denne art normalt i første omgang blev formuleret hemmeligt, men selv her kunne f.eks. en retsbetjent som agtet medlem af bondebefolkningen tage en ledende rolle mod husbonden,⁹ eller bønderne kunne prøve at sikre sig mod repressalier ved at optræde enstemmigt og fast ved senere retsforfølgelse.¹⁰ Der er intet som tyder på, at landbefolkningen i løbet af det 17. århundrede tabte lysten

6. Højesterets arkiv er registreret i folio 107 i Rigsarkivet. Til trods for dets store historiske interesse er arkivet ikke blevet gjort lettere tilgængeligt gennem publikation eller grundig detailregistrering. Se også P. Bagge, J. L. Frost & B. Højle, udg., *Højesteret 1661–1961* (1961), bd. 1–2.

7. Danske Kancelli C30: (1686) Betænkninger fra Landsdommerne i Danmark om Herreders og Birkers Reduktion m.v., indsendt i henhold til Sjæll. Missive af 1686 15. juni (nr. 217). At denne lollandske indvending ikke nævnes generelt i rapporterne fra de andre landsdele kan være et tilfælde, men kan også skyldes at der i nogle områder særligt siden 1660 var etableret så mange private birker, at herredstingene havde forholdsvis mindre arbejde at nå igennem, således at en omordning virkelig ville være rationel. Betydelige sammenlægninger fandt da også sted i 1687. For Jyllands vedkommende, se M. Lebech, »Jyllands gamle Retskredse«, *Jyske Samlinger*, 5RII (1935–36), 151–344.

8. Dette kom f.eks. Henrik Müller til at mærke i 1660erne og 1670erne: se J. Jørgensen, *Rentemester Henrik Müller* (1966), 112ff.

9. Som da birkeskriver Anders Nissen ledte protesten mod Hans Schack i Møgeltonder i 1672, på trods af, at han som andre birkeretsbetjente må have været udnævnt af godsejeren selv. Se P. K. Iversen, »Herremand og bonde i Vestslesvig i 1660erne og 1670erne«, *Sønderjydske Aarbøger* (1942), 58–109, særligt 90ff.

til at benytte sig af herreds- og birketinget, og dette må i sig selv tages som bekræftelse af, at udfaldet ikke blev betragtet som forhånds- afgjort.

Der var naturligvis en principiel forskel mellem herredsting og birketing, i det fogden og skriveren ved herredet udnævntes på kronens vegne af lensmanden (efter 1660 af amtmanden, som også snart udtrykkeligt fik overtilsyn med retsmaskineriet), hvorimod retsbetjentene ved birket udnævntes af gods- ejeren (enten igen kronen, eller en privat per- son). Der har dog næppe for daglig rets- praksis vedkommende i almindelighed været væsentlig forskel mellem herred og birk, særligt i betragtning af, at kronen jo havde mange interesser til fælles med den private godsejerstand. Et hurtigt blik f.eks. gennem Skast Herreds Tingbøger og Sagregister 1636–40 viser da også tydeligt, at lensmanden her spillede en betydelig rolle i en lang række sager. Henskydelse til ham fra tinget blev under visse forhold (særligt i konflikter mellem kronens egne fæstere) betragtet som en nat- urlig udvej, og lensmanden kunne endda bortkalde selve fogden og skriveren på en tingdag.¹¹ Private godsejere holdt sig øjen- synligt heller ikke tilbage, enten hvad angår henskydninger, eller med direkte krav på fæ- steres tjeneste på dage hvor vedkommende ellers skulle have været til tings.¹² Sammen- lignet hermed synes forholdene på et birke- ting som Herlufsholm omkring samme tid næsten at have været »friere«: nok havde skolens forstander ret til at indsætte domme- ren, men dette var ikke altid lige let i prak- sis,¹³ og man får fra tingbøgerne indtryk af, at

skoleadministrationen for det meste lod tinget fungere så upåvirket som muligt.

Et sådant indtryk kan dog givetvis ikke væ- re mere end overfladisk, og blot de oven- nævnte sager i Skast og Herlufsholms Ting- bøger antyder klart, at der var spændinger og modsætninger som ikke altid kom åbenlyst frem. At landbefolkningen var klar over, at retsmisbrug kunne finde sted, ses tydeligt i de enkelte tilfælde, hvor retsbetjentene selv bli- ver beskyldt for misligheder af forskellig slags,¹⁴ eller i nogle af de talrige sager, hvor landstinget blev indblandet (enten ved di- rekte appel, eller for at tage stilling til et en- kelt aspekt af en længere stridighed ved det lavere ting). Direkte belysning af det retslige forhold mellem bonde og husbond (eller bon- de og øvrighed) får vi dog kun sjældent, og dette er vel næppe forbavsende, husbondens magt i landbosamfundet taget i betragt- ning.¹⁵ Blandt det store antal supplikker, som Kronen modtog i perioden efter 1660, er det dog kun sjældent, at der blev klaget over egentlige retsmisbrug, og dette er i sig selv værd at understrege, da landbefolkningen el- lers benyttede dette udtryksmiddel i snart alle tænkelige omstændigheder.¹⁶

Fra en historikers synspunkt i dag, er der den væsentlige forskel mellem kronens og privatejet gods, at vi for førstnævntes ved- kommende kan tage lokal- og centraladmini- strationens arkiver til hjælp, og derved be- nytte en synsvinkel på retstilstandene, som ikke er til rådighed ved 1600-tallets private godser. Hvis alvorlige problemer viste sig på kronens egne godser (og særlig hvis der også var større indtægtstab), kunne det føre til

10. Som ved Herlufsholm Birketing 26. maj 1696, efter en stor gruppe bønder havde klaget mod skolens godsadmini- stration: nærmere omtalt i T. Munck, *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark 1660–1708* (1979), 142ff; eller ved Skads Herredsting i 1704, omtalt *ibid.*, 64f.

11. *Sagregister til Skast Herreds Tingbøger 1636–40* 5f (men se dog *Tingbogen 1639:198*); *Skast Herreds Tingbog*, 14. januar 1640.

12. *Sagsregister*, §12 og §31.

13. Ved tinget 25. februar 1633 (no. 86), f.eks., skulle fogden selv vidne, således at en sættemommer var påkrævet i hans sted, men adskillige bønder undveg fra at påtage sig denne rolle, muligvis fordi en af parterne var beskyldt for tyveri og havde søgt tilflugt ved tjeneste på selve Herlufsholm. Skoleherren gennemførte senere et forlig mellem hovedpar- terne, således at tinget ikke trods vidneafhøringer kom til nogen afgørelse.

14. Se f.eks. *Skast Herreds Tingbog* 1639:431 og 1640:222–3, eller *Herlufsholm Birks Tingbog* 1633:296.

15. T. Munck, *op.cit.*, kapitel 5.

16. *Ibid.*, 60ff.

nedsættelsen af en kommission for at undersøge forholdene i særlige områder, og vi har da gode muligheder for at få indtryk af de lokale omstændigheder. Blandt de mange praktiske problemer, som beskrives i dette betydelige arkivmateriale, træder svagheder i godsadministrationen ofte klart frem;¹⁷ alligevel er det kun på Møn, at vi blandt en amtmands og en ridefogeds mangeårigt hårdhændet svig også finder et tydeligt eksempel på retsmisbrug. Dette misbrug fandt sted tidligt i 1690, som led i en ganske almindelig sag angående udvurdering af noget kvæg i landsbyen Borre, gennemført ifølge ridefogden Christian Arentzens ordre men uden forudgående udlægsdom ved tinget. Borremændene anlagde sag 27. januar, men inden de kunne irettelægge deres dokumenter lod Arentzen dem alle arrestere, på nær en enkelt, Hans Knudsen, som havde taget tilflugt i skoven. Hustruerne videreførte sagen 17. februar, og fremlagde mændenes vidne, skrevet af Hans Knudsen på ustempelt papir, vedlagt 24 sk. stempelafgift, fordi han ikke formedelst Arentzens ulovlige arrestordre kunne komme til Stege at købe det korrekte stemplede papir. Den 24. februar akcepterede herredsfogden Niels Hansen dokumentet på rettens vegne, og idømte ridefogdens udvurderingsmand voldsbøde, samt 3 Rdl. i sagsomkostninger, for ulovligt udlæg. Det krav om hoveripenge, som ridefogden havde brugt som grundlag for den omstridte udvurdering, kunne herredsfogden rimeligt nok ikke udtale sig om, »saa som der paa for mig intet er steffnet, thi viste ieg mig iche at torde vederstaa noget der udi at kiende, førend Borre Mend der med Loulig omgaas effter Louen«. Arentzens erklæring, at han påtog sig ansvaret for det gennemførte udlæg, kunne behandles »effter Lou og Ret naar de som i Sagen steffnet haffuer kommer aff deris fengsell och i deris Egen frelse, och Riede fogden der om effter hans egen begiering aff dennem bliffuer Søgt«. Herredsfogden blev dog nu afskediget fra sit embede

(af hvad årsag fremgår ikke), og hverken sættemødet eller Poul Garb, hvis udnævnelse som herredsfoged blev læst ved tinget 19. maj, tog noget initiativ angående arresten. Tilsyneladende kom Borrefolkene endeligt ud af fængsel i løbet af sommeren, for Hans Knudsens vedkommende (det var altså ikke lykkedes ham at forblive på fri fod) efter 23 ugers fængsel. Det ses dog af tingbogen 18. august, at Arentzen først havde fået Borremændene, under løfte om frihed og det udvurderede kvægs tilbagelevering, til at gå med til at underskrive en ikke oplæst supplik til amtmand von Plessen, som siden blev brugt imod dem som bevis for opsætsighed og ulydighed mod øvrigheden. Arentzens fuldmægtig krævede nu undskyldning for deres »unyttige process och indvichlede trette«, og vendte under trussel af fæstefortabelse tilbage til spørgsmålet om hoveripenge. Til sidst greb von Plessen selv direkte ind ved skriftlig instruks af 4. september til tinget som helhed. Under henvisning til, at herredsfogdens afsked allerede var udstedt, da dommen af 24. februar faldt (hvad Arentzens fuldmægtig eller øvrigheden ellers ikke gjorde opmærksom på den gang), erklærede amtmanden dommen for magtesløs og Borrefolkenes klage for aldeles ubegrundet. Ingen udskrift i sagen måtte herefter foretages (sagens hele omtale i tingbogen er faktisk gennemstreget med rødt), og enhver som gjorde yderligere indsigelser skulle straffes som for en kriminel forseelse. Ugen efter blev Borremændene dømt til at betale hoveripengene, og spørgsmålet om deres »ulydighed« henvist til øvrigheden. Først syv år senere, da den grundigste af adskillige Mønske kommissioner endeligt optrevlede hele von Plessens og Arentzens efterhånden meget iøjnefaldende uredelighed, nævnte den blandt meget andet at »de Mønske bønder shal . . . meere vere trackterit paa Militarische maade, end som efter Loug og Reth, hvilchet af adshellige deres klagemaal er at fornemme, ser-

17. Kommissionsundersøgelserne efter 1660 er omtalt *ibid.*, 133–8.

delis af en order datterit 4 Sept 1690 hvor ved Lands Loug og Reth er forbuden . . .«. ¹⁸

Begrebet »lov og ret« var altså ikke så langt fra hvad vi forstår ved »rettsamfund«. Naturligvis er det ikke noget flatterende lys, som denne sag fra Møn kaster enten på de praktiske retstilstande, på forholdet mellem bonde og øvrighed, eller på kongens uheldige embedsmænd; og selv om sagen var usædvanlig, er der ingen tvivl om, at lignende kunne finde sted på andre godser, både kronens og de privatejede (Møn var siden 1685 udlagt til kongens livregiment). Alligevel er visse aspekter eftertanke værd. For det *første* er det interessant at konstatere, at Møns herreds tingbog i sig selv giver et klart indtryk af det egentlige retsmisbrug: nok indtegner kommissionsakterne den almindelige mørke baggrund, og peger på dette særlige misbrug som et af en lang række eksempler fra de to herrers embedsperiode, men selve retsarkivet svigter ikke. Herved bekræftes det almindelige indtryk man får fra i hvert fald nogle af de andre tingbøger, nemlig at referaterne fra de grundigere skrivere kan give et ganske alsidigt billede af retslivet. For det *andet* ses det, at der skulle ret grove midler til, før i hvert fald selvbevidste medlemmer af bondebefolkningen kunne påtvinges tavshed på tinget overfor øvrigheden. Arrestering af modparten var altså ikke nok, og Arentzens klodsede fremgangsmåde senere på sommeren, samt amtmandens direkte (og aldeles lovstridige) indgreb ved selve tinget, tyder på, at de begge var usikre over, hvordan de kunne komme rundt om dommen af 24. februar. Tinget kunne stå fast ved en retsopfattelse, selv om det ikke kunne handle mod overgreb fra den udøvende magt. For det *tredje* var selve kommissionsmedlemmernes indstilling overfor retsmisbruget ganske utvetydig, da de betragtede dels dommen af 24. februar som gyldig, dels amtmandens og ridefogdens frem-

gangsmåde som uforsvarlig, uden standsmæssige forbehold.

To andre typer kildemateriale fra perioden efter 1660 kan kaste yderligere (om end stadig sporadisk) lys på spørgsmålet om retstilstandene, nemlig retsarkiverne fra de øverste appelinstanser, samt centraladministrationens materiale om en lovreform. Som allerede nævnt synes landstingsarkiverne fra denne periode ikke at sige os meget om retspraksis som sådan, og da domme afsagt ved grevelige og friherrelige birketing alligevel skulle indstævnes direkte til Højesteret, er det nærliggende at begynde dér. Man må dog igen gøre sig klart, at her også kan gøres indvendinger: dels var det kun et mindretal, som havde råd og stædighed nok til at gennemføre appel helt til Højesteret, dels har vi ingen garanti for, at dette mindretal er repræsentativt. Man kunne tværtimod tænke sig, at i hvert fald private godsejere måske gerne ville forhindre appel af sager som kunne kaste ufordelagtigt skær over deres egen godsadministration, eller i det mindste prøve at opnå forlig af en eller anden slags, for at undgå udgifter på egen eller bondens regning. Det er i denne forbindelse interessant at konstatere, at i langt størstedelen af de Højesteretssager, som havde med konflikter mellem godsejerstanden og bondestanden at gøre, var det et medlem af bondebefolkningen som tog initiativet til appel, og ikke godsejeren.¹⁹ Man kan forstå, at f.eks. forholdsvist velstillede selvejerbønder kunne appellere så vidt, men at tilsyneladende dårligt stillede fæstere og husmænd, som f.eks. var i konflikt over afslag, fæstefortabelse, eller soldaterudskrivning for godset, også kunne søge helt til Højesteret, peger på enten ekstraordinær stædighed eller virkelig tiltro til den øverste appelinstans. Det, at landsting og Højesteret ikke alene kunne omstøde domme fra herreds- og birketingene, men også kræve bøde eller ligefrem afskedigelse af udygtige

18. Møn Herreds tingbog (Landsarkivet for Sjælland), fol. 257rff; Rentekammeret (Rigsarkivet), Rtk. 472.2, s. 138 og passim. Arkivet fra 1697-kommissionen indeholder desuden som bilag til rapporten ikke mindre end 43 generelle klager i mange poster, og 169 særlige klager fra enkeltpersoner m.m. Cf. T. Munck, op.cit., 136f og 147.

19. Dog var fordelingen, ifølge sagens natur, mere ligelig ved vornedsager, hvor det alligevel ofte var én godsejer mod en anden, en af dem på bondens vegne.

underdommere,²⁰ gjorde appelproceduren endnu væsentligere, ikke mindst med hensyn til kontrollen over birketingenes og de under mindre pligtopfyldende amtmænd placerede herredstings retspraksis. Hvor vidt tilstedeværelsen ved Højesteret af ikke-adelige assessorer (i samme antal som adelige) har gjort forskel på rettens indstilling eller dens ry, kan ikke på nuværende tidspunkt afgøres,²¹ men efter arkivet at dømme – særligt i de mange vanskelige sager om bønderes selvejerrettigheder, som kom frem efter 1683²² – gjorde Højesteret hæderligt forsøg på at dømme så uvildigt som muligt, omstændighederne taget i betragtning. Den var i hvert fald ganske klar over, hvad »lov og ret« betød, udover egentlige standsinteresser.

Når man ser på centraladministrationens øvrige arkiver i sidste halvdel af 17. århundrede, er der ikke meget udover selve Danske Lov og dens forarbejder, som peger på en direkte interesse i retstilstandene i riget. Dog blev problemet ikke helt ignoreret. Da kronen i 1686 som ovenfor nævnt udbad sig landsdommernes råd angående besparelser i herredstingsomkostningerne, samt (med henblik på sammenlængninger) angående retsbetjentenes duelighed, fortolkede dommerne instruksen så forskelligt i de enkelte landsdele, at man desværre ikke gennem de heraf resulterende indberetninger kan skabe et rigtigt sammenligningsgrundlag. Kun indberetningerne fra de jyske landstingsdommere, Peter Lerche og Christoffer Bartholin, giver et helt overbevisende billede af tilstandene ved herredstingene og de kongelige birker,²³ og det er unægteligt et broget billede. Blandt personalet ved 82 herreds- og kongelige birketing under Viborg (der foreligger ikke kommentarer om yderligere 57 nævnte private birker i området), kunne landsdommerne kun anbefale 32 fogder, hvorimod 44 fogder blev betragtet

som mere eller mindre uduelige, enten fordi de ikke kunne læse eller skrive, eller fordi de ligefrem ikke dømte forsvarligt. En enkelt blev beskrevet som »en af de u-dygtigste her i Landet, thi foruden hans u-forstand og Malice, haver hand icke det Ringeste til Lefnetsmiddel, hvorudover hand uden nogen Consideration til Retten gjør hvad hannem Selflyster«, mens en anden »af merchelig Stoer Malice og Vanvittighed [ukyndighed] er gandshe u-døgtig og u-vederheftig, hvorudover dend Vederfares best Ret hos hannem og andre deslige, som hans Nødtørfflighed meest vil Ihukomme, hand ogsaa shal hafve tilladt parter at gjøre Concept til domme som hand afsiger.«²⁴ Blandt skriverne var det ikke stort bedre, idet der (blandt dem som blev omtalt) var 31 som kunne anbefales og 32 som var uegnede, enten fordi de ikke skrev ordentligt, rodede med sagerne, drak for meget eller var »gamle, Vanvittige og U-døgtige«, eller fordi de »mesterer sig med saa mange andre fremmede affaires«. Sidstnævnte kommentar forklarer yderligere i dommernes slutning, hvor det gentages, at mange af svaghederne blandt retsbetjentene simpelt hen stammer fra den utilstrækkelige aflønning: det anbefales kraftigt, at betjentene nu må få de frigårde, som Danske Lov omtaler (og som de altså i praksis ikke altid er blevet tildelt), og at sammenlægningerne bør give lejlighed til at etablere en bedre kvalificeret og økonomisk uafhængig embedsstand ved tingene.

Desværre er indberetningerne fra de andre landsdele ikke så grundige på dette felt. Fra Fyn indsender Jens Rosenkrantz og Peder Luxdorph en meget kortere rapport, hvori de uden nævneværdige uddybninger anbefaler 5 fogder, imod 3 som er uegnede, med en nogenlunde tilsvarende fordeling blandt skriverne. Oplysninger om kongelige eller private birketing gives ikke. For Sjællands vedkom-

20. Højesterets Arkiv (Rigsarkivet), Dombog 1690/II, s. 910ff, 4.–5. marts 1690; samt Voteringsprotokoller A-B, samme dato, med domskendelsen i Voteringsprotokol B, fol. 274r.

21. Se P. Bagge, J. L. Frost & B. Hjejle, udg., *Højesteret 1661–1961* (1961), bd. 1, 35ff. Eftersom godsejerstanden nu også omfattede ikke-adelige, er dette nok tvivlsomt, men en analyse kunne måske foretages.

22. T. Munck, op.cit., kapitel 8 (og samme i *The Scandinavian Economic History Review*, 25 (1977), 37–61).

23. M. Lebech, op.cit., citerer den jyske rapport, 181–223.

24. Det drejede sig respektivt om fogderne ved Jerslev og Nørlyng herredsting.

mende synes landsdommerne Holger Parsbergs, Anders Engbergs og Rasmus Schöllers indberetning næsten overfladisk, uden kommentarer f.eks. om retsbetjentenes duelighed: efter den jyske rapport har man svært ved at tro, at de alle var lige dygtige, men øjensynligt gjøre landsdommerne sig ikke større anstrengelser i denne anledning. Fra Poul Mathiesen, Jochum Steensen og Christian Helverskov på Lolland-Falster indkom en lidt dydigere rapport, hvori de bl.a. nævner *hvordan* de har indsamlet oplysningerne (nemlig ved særligt sammenkaldte møder i hvert amt, hvor retsbetjentene og sognefogderne kunne give deres meninger tilkende offentligt, i modsætning til fremgangsmåden i Jylland, hvor dommerne synes at have arbejdet på grundlag af egen erfaring med de fra underdommerne igennem adskillige år indstævnte sager, samt skriftlige indlæg fra betjentene, m.m.). Som man kan vente, gav de offentlige møder på Lolland-Falster ikke konkrete ud-sagn om tilstandene i hver enkelt retskreds, undtagen i tilfælde af betjente, som på grund af f.eks. alderdom ikke længere kunne klare arbejdet: ellers synes personalet at have været forholdsvis kompetent, men om dette indtryk kun skyldes fremgangsmåden er ikke til at afgøre.²⁵

1686-instruksen, samt de deraf følgende indberetninger, viser, at der ikke helt savnedes interesse for rigets retstilstande, selv om initiativet i første omgang stammede fra besparelshensyn. De jyske landsdommere var i denne henseende langt de mest dybtgående og grundige, og de var tydeligt klar over, hvilke mangler i herreds- og birketingssystemet var alvorligt skadelige for retstilstandene. At deres kolleger andetsteds gjorde mindre ud af det, kan skyldes ordlyden af kronens instruks af 15. juni 1686, som ikke lagde syndelig vægt på spørgsmålet om retsbetjentenes duelighed. Dette var dog ikke ensbety-

dende med, at centraladministrationen ikke var interesseret i dette aspekt, for allerede i 1691 udgik ordre til stiftamtmandene om at sørge for, at alle udnævnelser af retsbetjente ved private birker blev indsendt til kongelig bekræftelse. Denne ordre blev som sædvanlig ikke efterlevet, og måtte gentages ved forordningen af 5. maj 1696, hvor Kronen truede med birkerettighedens fortabelse hvis der ikke blev adlydt. Man kan ikke se, om Kronen herved først og fremmest søgte at opnå en vis administrativ kontrol over tilstandene ved de private jurisdiktioner, svarende til den retsli-ge kontrol som kunne udøves gennem overin-stanserne, men andre motiveringer synes der ikke umiddelbart at være.

Spørgsmålet om retstilstanden i Danmark i 1600-tallet er altså stadig åbent. På den ene side er det klart, at standsinteresser vejede stærkt igennem hele samfundsordningen, altså også uundgåeligt i retsmaskineriet. Der er også meget som tyder på, at der var alvorlige svagheder i retsmaskineriets laveste plan: retsbetjentene var langt fra alle sammen lige dygtige, og der var betydelige muligheder for misbrug både fra deres side, og fra godsejers eller øvrighedens side. At Kronens egne embedsmænd kunne være blandt de værste, bekræfter endnu en gang, at der stadig var lang vej igen, før centraladministrationen kunne have egentlig overblik over (for slet ikke at nævne kontrol med) hvad der foregik rundt omkring i landet. Men på den anden side må man også erkende, at der i hvert fald i det senere 17. århundrede findes udtryk for synspunkter, både blandt landsdommerstabsens dygtigere medlemmer, blandt Højesterets assessorer, og blandt nogle af administrationens embedsmænd (heriblandt lederen af den Mønske kommission, stiftamtmand Otto Krabbe), som viser, at begrebet »rets-samfund« ikke var ukendt som ideal, selv om

25. Indberetningerne findes i Danske Kancelli C30 (se note 7). Udnævnelserne efter de påfølgende sammenlægninger er indført i de respektive Registre (DK C6 m.m.), men nærmere oplysninger om de praktiske forhold findes ikke her. 5. april 1690 (Sjællands Tegnelser, no. 91) udgik ordre fra Rentekammeret om retsbetjentenes frigårde, og hvor sådanne ikke kunne skaffes skulle amtskriveren sørge for en årlig pengeafløsning på 30 Rgd. for en foged, 20 Rgd. for en skriver. Om dette i praksis blev gennemført, på et tidspunkt hvor kronens indtægter igen var utilstrækkelige, ses ikke af centraladministrationens arkiver, men kunne måske efterprøves i amtsregnskaberne. Cf. K. F. Hammerich. *Den danske dommerstand under enevælden*. 1931 s. 53ff.

realiteterne til tider var lidt brogede. Øjensynligt havde bondebefolkningen heller ikke selv tabt deres tiltro til retsmaskineriet, og selv om kun en del af dem havde praktisk mulighed for (eller stædighed nok til) at gennemføre appel, kunne suppliktraditionen til en vis grad fungere som en slags sikkerhedsventil. Systemskiftet efter 1660 har måske i det lange løb været gavnligt på dette område, i det der gennem retsreformforsøgene i 1680erne og 1690erne blev skabt grundlag for oplysningstidens større indgreb.

Kildematerialet fra 1630erne og '40erne, og i særdeleshed fra perioden efter 1660, er altså fyldigt nok til, at visse retningslinier for forskningen skulle være farbare. For det *første* er der brug for grundige lokal-studier af enkelte retskredse, der hver en længere række tingbøger er bevaret: Landbohistorisk Selskabs sag-

registre giver en velegnet tematisk opdeling, som kan overføres til andre retskredse også i perioden efter 1660. Ikke-retslige kilder, der iblandt centraladministrationens arkiver (ikke mindst materiale indsendt af lokale embedsmænd og af private personer), bliver fyldigere under den tidlige enevælde, og kan supplere retskilderne på en væsentlig måde. For det *andet* byder Højesterets arkiv et rigt holdigt materiale, som tydeligvis er af største relevans i dette sammenhæng. Hidtil er dette arkiv ikke blevet udnyttet i ret betydelig omfang, men i hvert fald for perioden indtil 1699 (hvorefter de fleste protokolrækker er gået tabt) er forskningsmulighederne her ganske væsentlige, både hvad angår rettens personlige sammensætning og dens saglige virksomhed.